

Çağatay Türkçesi'nde "-rdA, -ArdA, -UrdA" Zarf-Fiil Eki *

Özet

Türkçe, sıfat-fiil ekleri bakımından zengin bir dildir. Türkçeye büyük bir zenginlik ve anlatım kolaylığı kazandıran sıfat-fiil ekleri, bazen de hâl ekleriyle kalıplaşarak zarf-fiil eki oluştururlar. Dilimizde bu şekilde oluşmuş "-dUkçA, -AndA, -AslyA, -dİğInAn, vs." gibi pek çok zarf-fiil eki, çeşitli yazı dillerinde ve çağdaş lehçelerde yer almaktadır. Bu şekilde oluşan zarf-fiil eklerinden biri de, "-r / -Ar / -Ur (geniş zaman sıfat-fiil eki) + (iyelik ekleri) + dA (bulunma hâli eki) > -rdA / -ArdA / -UrdA" ekidir. İlgili çalışmalarda pek belirtilmemiş olan ve ilk defa Harezmi Türkçesi döneminde görülen bu ek, "-ken, -IncA, -dİğIndA" ekleri gibi, zaman belirten zarf-fiil eki göreviyle kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde de pek çok eserde yer almıştır. -rdA / -ArdA / -UrdA eki, Yeni Uygur Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

Zusammenfassung

Hinsichtlich der Partizipendungen ist das Türkische eine reiche Sprache. Mit den Kasusendungen zusammen ein feste Form annehmend bilden die Partizipendungen manchmal Gerundiumendungen. Zahlreiche Gerundiumendungen, die in unserer Sprache auf diese Weise entstanden, befinden sich in verschiedenen Schriftsprachen. Auch eine der so entstandenen Endungen ist das "Partizipendung des Aorists + (Possessivsuffixe) + Lokativendung = -rdA / -ArdA / -UrdA" Suffixs. Dieses Suffix, das die Aufgabe der zeitbestimmenden Gerundivendung übernimmt, ist zuerst im Zeitabschnitt des Chwarezm-Türkischen verwendet und hat auch im Tschagatai-Türkischen gedauert.

Yapı bakımından eklemeli diller arasında yer alan Türkçemiz, eklerinin sayısı, her hangi bir ekin bir çok görevle kullanılması ve farklı eklerin birleşerek kalıplaşmasıyla yeni eklerin oluşması gibi özellikleriyle zengin bir dildir. Türkçenin bu zengin ek sistemi içerisinde sıfat-fiil eklerinin ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Sıfat-fiil ekleri dilimizin kelime hazinesine zenginlik, cümle yapısına büyük bir sadelik ve akıcılık, ifadeye genişlik ve rahatlık katmakta, karmaşık fikirlerin bir cümle yapısı içerisinde birbirine bağlanarak kolayca ifade edilmelerini sağlamaktadırlar. Diğer dillere oranla Türkçede başlangıçtan beri sayıca daha fazla olan (Eraslan,1980: xxxı.) sıfat-fiil ekleri, çeşitli fonksiyonlarda kullanılmaları, isim hâl ekleri ve edatlarla yeni eklerin türetilmelerini sağlamaları ile Türkçemizdeki en önemli zenginlik unsurları olarak dikkat çekmektedirler.

Muharrem Ergin, sıfat-fiil eklerinin önemini, "Başka dillerde birden çok cümle ile ifade edilen fikirler, Türkçede tek bir cümle ile; başka dillerde yan cümlelerle dolu birleşik cümlelerle ifade edilen fikirler Türkçede basit bir cümle ile ifade edilir." sözleriyle dile getirmektedir. (Ergin,1985: 138.)

Fiillerden cümle içinde sıfat ve isim olarak kullanılan geçici kelimeler türetmek, kalıplaşma yoluyla yapım ekleri gibi yeni kelimeler türetmek, fiil çekim eki göreviyle kullanılmak, fiil ismi teşkil etmek, edatlara bağlanarak cümle içinde zarf görevi yapmak ve isim hal ekleriyle birleşerek kalıplaşmak suretiyle yeni zarf-fiil ekleri teşkil etmek bu eklerin en çok görülen fonksiyonları olarak karşımıza çıkmaktadır. (Üstüner, 1991: 32-33.)

* IX. Millî Türkoloji Kongresine sunulan tebliğ 15-19 Eylül 1997

"Sıfat-fiil ekleri yeni ekler ilavesi ile zarf-fiil türetimine en elverişli olan gramer öğeleridir." (Korkmaz,1995: 128-132.) Türkçede isim hâl ekleri ile sıfat-fiil eklerinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış pek çok zarf-fiil eki bulunmaktadır: -AndA, -gAngA, -gAnçA, -mAskA, -mAstIn (Öztürk,1994: 111-112.), -ArAk, -İşIn, -dIkçAk, -dIkçA, -dUkçA, -mİşdA, -gInçA (Korkmaz,1995), -AcAğIndA, -AnA, -AnAcA, -AnAdAn, -AncA, -dIkçAk, -dIkIAYIn (Karahan, 1996: 205-236.), -dUktA, -dUğUndA, -dİğIndA (Eraslan,1980), -AsIyA (Çağatay, 1948: 525-552.), -dİğInAn, -AnAcAk, -AndAn, -dİğIylAn, -dİğIndAn, -mAzdAn (Üstüner, 1993) , vs. bunlardan bir kısmıdır.

Türkçede sıfat-fiil ekleri ile isim hâl eklerinin birleşerek kalıplaşması ile oluşmuş zarf-fiil eklerinden biri de bu çalışmada üzerinde durduğumuz -rdA, -ArdA, -UrdA ekidir. Geniş zaman sıfat-fiil eki ile isim hâl eklerinden bulunma hâli ekinin kalıplaşması sonucu olduğu görülen bu zarf-fiil eki, Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkmış, Çağatay Türkçesinde uzun yıllar kullanılmıştır. Bu gün de Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı devam etmektedir. Ekin pek sık kullanılmaması, bu dönemlerin gramer incelemelerini yapan araştırmacıların ekten bahsetmemelerine yol açmış olabilir. Ekin kullanım sıklığı konusunda fikir vermek için 407 kıtadan oluşan Mu'inü'l-Mürîd'de 10 yerde, Babür Divanı'nda 7 yerde, Ali fiir Nevayi'nin 3622 beyitlik Leylî vü Mecnûn isimli eserinde sadece 17 yerde, Kısasü'l-Enbiyâ'da ise 127 yerde kullanıldığını belirtmek gerekir. Ekten, Rıdvan Öztürk "Yeni Uygur Türkçesi Grameri" isimli eserinde " Yaygın bir kullanılışı yoktur. -iken, -dığı zaman anlamlarını verir, zaman bildirir" ifadeleriyle bahsetmektedir. (Öztürk, 1994: 112.) Recep Toparlı da Mu'inü'l-Mürîd incelemesinde söz konusu eke zarf-fiil ekleri arasında yer verir ve eserde bu ekle kullanılan 7 fiili ekin karşısına yazar. (Toparlı, 1988: LXX.) Aysu Ata ise, Kısasü'l-Enbiyâ'da "-r, -Ar, -Ur ekinin iyelik ve bulunma durumu eki olarak zaman gösteren ulaç görevinde kullanıldığını" belirtir. (Ata, 1997: 86.) Doğu Türkçesi veya Çağatay Türkçesi ile ilgili diğer eserlerde bu zarf-fiil ekinden bahsedilmemektedir. (Eckmann, 1988; 1996) J.Eckmann, "Çağatayca'da <sim-fiiller" adlı makalesinde Ali fiir Nevayi'nin Sedd-i <skenderi" isimli eserinden aldığı :

"Çıkarda yoluktı manga rûberû" cümlesinde bu eki "eylem ismi" saymaktadır. Oysa cümleyi "Çıkarken bana yüz yüze geldi." şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır. (Eckmann, 1963: 51-63.)

Bu zarf-fiil ekine en eski tarihli eser olarak Mu'inü'l-Mürîd'de rastlamaktayız. (Toparlı, 1988) Söz konusu eserde bu ek 10 yerde şu şekillerde kullanılmıştır:

"<mam birle bili igip turmasa
Kılurda ya kalmışda irken kişi " (29-18)
" Çıkarda çıkar sağ adakın burun " (61-3)
"Meşayih meded can barurda birür " (57-18)

Bu eserde ve daha sonraki dönemlerde kullanıldığı yerlerde zaman zarf-fiili teşkil ettiği görülen bu ek, Türkiye Türkçesindeki "-IncA, -ken, -dİktA, -dİğIndA, -dİğİ zaman" zarf-fiil ekleri ile karşılanabilir.

Ek, şekil bakımından geniş zaman sıfat-fiilinin kullanımına uygun olarak -rdA, -ArdA, -UrdA şekillerinde kullanılmıştır.

-ArDA şeklinde kullanılışı:

- "Namaz kün togarda reva irmes ol " (Mu'inü'l-Mürid 32-5)
"Takı kün batarda meger ol küni
<kindü namazı reva bolgay ol " (Mu'inü'l-Mürid 32-7,8)
"Ey saba tar agzınıñ vasfin aytarda gonçe ger
Agzını açıp tanukluk birmese yar agzını " ('Ubeydi 422-11)
"Ma'ışet üçün arzu kılsa sim
Anı tapkay amma iserde nesim " (Gara'ibü's-Sıgar 65-6)
"Kavsang allıngdın yanarda dimegil kahil mini" (Fevayidü'l-Kiber 174-21)
"Öterde ying salışı ilni mübtela kıladır " Mevlana Lutfi (Büyük Türk Klasikleri,C.3,
1985: 75.) "Olturup yargu yararda kıl yarar " (Gülistan Tercümesi 6-8)
"Ki baş koyarda uşal igme kaş kerek bolsa " (Babür Divanı 124-14)
"Yar kuyidin öterde körgüzür bu zar meks" (Hüseyn-i Baykara 22-1)
"Lutf eyle anı sorarda ayin" (Leyli vü Mecnun 372-5)
"Ol dem ki köyerde keçti candın " (Leyli vü Mecnun 365-3)
"Hem uçarda hem -'inanlık eyleyin
Hem konarda pas-banlık eyleyin " (Lisanü't-Tayr 47-11,12)
"Her lafz yazarda köngli azıp " (Leyli vü Mecnun 317-6)
"Ey köngül mihnet çikerde dime anı min kibi " (Fevayidü'l-Kiber 178-18)

-UrDA şeklinde kullanılışı:

- "Kıra'at okıgay kılurda eda" (Mu'inü'l-Mürid 28-9)
"Didar körsetürde tecelli makamıda " ('Ubeydi 421-16)
"Can birürde la'lidin 'ısi-sıfat cananei
Köngül alurda yüzidin Yusuf-ayin dilberi " (Gara'ibü's-Sıgar 53-18)
"Könglüm alurda ümid-i mihr ile zar eyledi " (Fevayidü'l-Kiber 173-14)
"La'lidin can-bahş söz ayturda ol şuh-ı zarif" (Fevayidü'l-Kiber 185-8)
"Taksim kılurda nakşlarga ebyat " (Babür Divanı 255-3)
"Barurda yok erdi ihtiyarı " (Leyli vü Mecnun 302-2)
" 'ıbadet üçün tururda" (Gülistan Tercümesi 379-14)
" Mundak didi söz güher-feşani
ayturda bu nüktedin nişani " (Leyli vü Mecnun 169-8)
"Kim cilve kılurda ol semen-bu " (Leyli vü Mecnun 130-3)
"Can alurda çün irür merdane ol ay can dağı " (Hüseyn-i Baykara 74-5)
"Ol hilâl kaşınıñ üstinde nâzük hâli bar
La 'line saykal kılurda şebneminiñ alı bar (fiiban Han Dîvânı 90b-1)
"Nâ-gehân añsız tururda 'ışk kildi zor itip (fiiban Han Dîvânı 104b-8)

-rdA şeklinde kullanılışı: Ünlü ile biten fiil tabanlarına genellikle "-rdA" şeklinde eklenmektedir.

- "Unutsa bogazlarda mü'min kişi " (Mu'inü'l-Mürid 49-1)
"Bolmasa kırk yaşarda 'akl u edeb " (Gülistan Tercümesi 145-22)

"Bil ki okurda du'a vü Kur'an " (Babür Divanı 101-5)
"Özni eylerde feda merdane bolmay neylesün " (Hüseyn-i Baykara 56-7)
"yetse tenime tilerde vaye " (Leyli vü Mecnun 249-9)
"Elfazın okurda ruh taptım " (Leyli vü Mecnun 258-2)

Ünlü ile biten fiillerden sonra bir örnekte "-yurda" şeklinde kullanılmıştır:

"Bulut yığılayurda çeçekler küler " (Kıyasü'l-Enbiya , Büyük Türk Klasikleri, C..2: s.50)

Ek, "kılmak" fiiline genellikle "-ur" şeklinde eklenirken, Mu'inü'l-Mürid'de görülen örneklerden biri "-arda" şeklindedir:

*«mam birle bili igip turmasa
Kılarda ya kalmışda irken kişi" (29-18,19.)
"Kıra'at okıgay kılurda eda" (28-9.)*

Taradığımız eserlerde karşılaştığımız örneklerin en fazla "-ArdA" şeklinde ve en az da "-rdA" şeklinde olduğu görülmektedir .

Ekin farklı bir kullanılışı da iyelik ekleri ile kullanılmasıdır. Sıfat-fiil ekleri ile hal eklerinin kalıplaşması ile oluşan diğer zarf-fiil eklerinde de görülen bu şekil kullanımlar da yaygındır:

Birinci tekil şahıs iyelik eki ile:

*"Firak ara ölerimde yitişti ol canan
Hudaga şükr kılay kim öler zaman keldi" (Babür Divanı 158-3)
" Çıkarımda körmemiş erdiler" (Kıyasü'l-Enbiya 338.)*

«kinci tekil şahıs iyelik eki ile:

*"Baruruñda ni sözümgə kire sin " (Babür Divanı 322-9)
"Gafil bolmay işiñde gamdın
Barur kelürüñde bir kademdin " (Leyli vü Mecnun 266-3)*

Üçüncü tekil şahıs iyelik eki ile:

*"Yetmiş iki nev bile taksim taparıda hod hiç söz yoktur." (Muhakemetü'l-Lugateyn 167-3) "Bolgay ol nev' atını diride " (Babür Divanı 106-11)
"«Abdullah avga çıkıp yanıp kelürinde ol çadırını kördi. " (Kıyasü'l-Enbiya 259.)
"Yafes ölerinde ulug oğlu Türkni ornında olturtup özge oğlanlarına aytdı kim:" (fielere-i Terâkime 118)
"Anuş takı ölerinde oğlu Kınân'ını ornında olturtup ..." (fielere-i Terâkime 114.)*

Geniş zaman sıfat-fiil eki ile bulunma hali ekinin birlikte kullanıldığı ve taradığımız eserlerde karşılaştığımız örneklerin sadece birinde, bulunma hali eki kendi görevinde, yani bulunma görevinde kullanılmıştır:

"Bihârniñ afitab çıkarında takı bir yurt bar irdi" (fiocere-i Terâkime 142.)

Ayrıca Reşit Rahmeti Arat'ın yayımladığı "Doğu Türkçesi Metinleri"nde bu ekle karşılaşmamız, ekin sadece yazı dilinde değil, ağızlarda da yer aldığını göstermektedir:

"...perişteler eytkan, edemni topraktin süret kilip can kirgürürde ... Komul 1892 (Arat, 1987: 37.)

"...meymalikiga talaga barurda keygen duppesiga...Turfan 1891" (Arat, 1987: 31.)

Geniş zaman olumsuzluk ekinin de aynı şekilde, bulunma hâli ekiyle birleşerek zaman belirten zarf-fiil eki göreviyle kullanıldığı çok az da olsa görülmektedir:

"Keçe yaturda bir kap alu kirgil, anı körsünler yana körmesde çıkıl, kapı düşâb birle toldurgıl. Tonuñni anıñ üze yapgil. Andag kıldı, kişi körmesde saraydın çıktı." (Kıyasü'l-Enbiyâ 188.)

Oysa geniş zaman sıfat-fiil eki diğer hal eklerinden belirtme hâli, yönelme hâli ve eşitlik hâli ekleri ile birlikte sıkça görülmekte ve bu kullanımlarda saydığımız hâl ekleri kendi asıl görevlerinde kullanılmaktadırlar.

Belirtme hâli ekiyle:

"Her kaçan Tuman yigit bolsa aña ni berürüñni özüñ yahşı bilür sen (fiocere-i Terâkime 174.)

"Natıvan könglümge yüz mihnet kilürni bilmedim

Uşbu muñluk başıma afet kilürni bilmedim " (Übeydi 419-19)

"Neçük öltürürüñüzni sizler yahşı bilür sizler" (fiocere-i Terâkime 193.)

Yönelme hâli ekiyle:

"Mecnunluğum içre ger körüp div

Mendin kaçarığa eyleben riv " (Leyli vü Mecnun 36-11)

Eşitlik hâli ekiyle:

"Ta'rif kılurça yüz cemali

Vasf etküçi yüz miñ i'tidali " (Leyli vü Mecnun 171-4)

Taradığımız metinlerde sıkça rastladığımız bu tür cümlelerde, diğer hâl eklerinin geniş zaman sıfat-fiil ekinin de kendi asıl görevleriyle kullanılmasına karşılık, bulunma hâli ekinin sadece bir örnekte kendi görevinde kullanılması, kanaatimizce bu birleşik ekin zarf-fiil eki göreviyle yaygınlaşmasından ve bu kalıplaşmanın sağlamlığından kaynaklanmaktadır.

Bu örnekleri göz önüne alarak, yukarıda açıkladığımız gibi, sıfat-fiil ekleri ile hâl eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan zarf-fiil eklerimizden birinin de "-rdA, -ArdA, -Urda " eki olduğunu söyleyebiliriz. Geniş zaman sıfat fiil eki ile bulunma hâli ekinin kalıplaşması sonucu Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu ek, diğer zarf-fiil eklerine oranla az

kullanıldığı için ilgili eserlerde pek söz konusu edilmemiştir. Ek, Çağatay Türkçesi döneminde uzun süre kullanılmıştır ve günümüzde Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır.

Kaynakça

- Arat, R.Rahmeti, **Doğu Türkçesi Metinleri**, Ankara 1987
Ata, Aysu, **Kıyasü'l-Enbiyâ**, Ankara 1997
Barutçu-Özönder, Sema, **Ali fiir Nevayi - Muhakemetü'l-Lugateyn**, Ankara 1996
Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1985
Canpolat, Mustafa, **Ali fiir Nevayi- Lisânü't-Tayr**, Ankara 1995
Çağatay, Saadet, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II Partisipler", **DTCF. Dergisi, C.5 S.2.**, Ankara 1948. s. 525-552.
Çelik, Ülkü, **Ali fiir Nevayi - Leyli vü Mecnûn**, Ankara 1996
Eckmann, Janos, **Çağatayca El Kitabı**, (Çev.: Günay Karaağaç), İstanbul 1988
Eckmann, Janos, "Çağataycada «sim-fiiller", **TDAY.Belleten 1962**, Ankara 1963, s.51-60.
Eckmann, Janos, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar**, Ankara 1996
Eraslan, Kemal, **Eski Türkçede «sim-fiiller**, İstanbul 1980
Eraslan, Kemal, **Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler**, Ankara 1987
Ergin, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1985
Karahan, Leylâ, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri", **Türk Kültürü Araştırmaları, XXXI- 1, 2**, Ankara 1996, S.205-236
Karamanlıoğlu, A. Fehmi, **Seyf-i Sarayı- Gülistan Tercümesi**, Ankara 1989
Kargı-Ölmez, Zuhâl, **Ebulgazi Bahadır Han-fiecere-i Terakime**, Ankara 1996
Karasoy, Yakup, **fiiban Han Dîvânı**, Ankara 1998
Korkmaz, Zeynep, "Türkçede -ArAk Zarf-fiil Ekinin Yapısı Üzerine", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Ankara 1996
Levent, Agah Sırrı, **Ali fiir Nevayi, C.2.**, Ankara 1966
Öztürk, Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara 1994
Toparlı, Recep, **Mu'inü'l-Mürid**, Erzurum 1988
Üstüner, Ahat, **Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993
Yücel, Bilal, **Babür Divanı**, Ankara 1995

